

СЛОВНИКИ ІВАНА ШЕЛУДЬКА: ПОГЛЯД З ПОЗИЦІЙ ХХІ СТОЛІТТЯ

© Кочан І., 2010

Словники «золотої десятиліття» привертають увагу наших сучасників. Одним із авторів цих словників є Іван Шелудько — інженер за фахом, термінолог за покликанням. Лінгвістичному аналізу його словників і присвячена ця стаття.

Ключові слова: І. Шелудько, українська мова, термінологічні словники, персоналії.

The dictionaries of «gold decade» come into the notice of our contemporaries. One of authors of these dictionaries is Ivan Shelud'ko — engineer on speciality, terminolog after calling. To the linguistic analysis of his dictionaries and this article is devoted.

Keywords: I. Shelud'ko, Ukrainian language, terminology vocabularies, personalities.

Українське термінознавство, розглядаючи процес становлення наукової термінології на різних етапах розвитку, констатує, що в більшості випадків творення й систематизація термінів пов'язані з певними персоналіями. У цій статті основна увага буде присвячена працям Івана Шелудька, оскільки з його ім'ям пов'язана ціла низка термінологічних словників, як суто авторських, так і колективних, що виходили під егідою Інституту української наукової мови.

Іван Михайлович Шелудько народився 1900 року. За фахом — інженер-електротехнік. Спочатку працював у Київському політехнічному інституті й за сумісництвом в ІУНМ. Від 1926 року — редактор технічного відділу та голова електротехнічної секції Інституту української наукової мови ВУАН. На початку 1930-х рр. працював у словниковому відділі Інституту мовознавства ВУАН. Співредактор (разом із В. І. Орловським) «Російсько-українського словника банківського діловодства» (К., 1925), укладач та співкладач низки термінологічних видань, серед них: «Словник технічної термінології: Електротехніка (Проект)» (К., 1928), «Словник технічної термінології: Загальний (Проект)» (К., 1928) (разом із Т. Садовським), «Практичний словник виробничої термінології» (Х., 1931), «Словник гірничої термінології (Проект)» (разом із П. І. Василенком), а також «Радіословник (українсько-російський)» (Х.–К., 1932) [2, с. 234].

У бібліографічних покажчиках знаходимо прізвище І. Шелудька як автора технічних праць, а також як винахідника. Порівняймо: «І. Шелудько. Силові генераторні установки на торфі» (Львів, 1947), «І. Шелудько. Автомобільний генератор ГАЗ-42, пристосований до торфу» (Х.–К., 1946); «Шелудько И. Новые газовые оптические приборы» — К., 1960) [2]. Можливо, це випадковий збіг криптонімів і прізвища. Однак напрям досліджень до деякої міри спільний.

Мета статті — здійснити лінгвістичний аналіз лексикографічних праць цього ученого.

Словники інженера І. Шелудька — це своєрідне дзеркало тогочасних досягнень термінографічної практики. Провідною засадою названих словників автор уважав потребу наблизити термінологію до мови народної, а тому «по змозі подає свої проекти на чужомовні терміни».

Іван Михайлович не лише упорядковував фахові словники, а був автором передмов до них, автором фахових неонімів. Зокрема в передмові до «Російсько-українського електротехнічного словника» він зазначав, характеризуючи період середини-кінця ХІХ – початку ХХ ст.: «Несприятливі політичні обставини, особливо в Наддніпрянській Україні, ставали великим опором та перешкодою до вільного розвитку фахової мови. Українських шкіл не було, русифікація українського робітництва, брак друкованого слова, — усе це разом призвело до того, що тільки сільські та

дрібно-ремісничі кола були вогнищем українського слова, а в таких обставинах зрозумілим стає і спізнення живої технічної мови проти величезного поступу електротехніки...». І лише окремі свідомі особи самотужки, наодинці досліджували народну мову, щоб на її основі сприяти розвитку національної фахової термінології.

У другому десятилітті ХХ ст. це питання гостро постає в роботі термінологічно-перекладного гуртка при Київському університеті, у технічній секції технічного відділу Інституту української наукової мови. Питаннями національної термінології займалися В. В. Фаворський, П. Х. Мироненко, Т. П. Губенко, І. М. Шелудько та ін. Наукові методи опрацювання термінології були спільні в усіх секціях технічного відділу. Вони виробилися із практики роботи попередніх термінологічних організацій.

Кожен термін до входження в словниковий реєстр мав пройти декілька етапів: складання реєстру словника на основі опрацювання фахової літератури, що виходила як на Наддніпрянщині, так і на Наддністрянщині, а також із живої народної мови, тобто збирання професіоналізмів; розгляд кожного терміна на засіданнях секції, відбір найбільш вдалого, який би найточніше позначав те чи інше технічне поняття, був доброзвучним (легким для вимови й уживання) та мобільним (продуктивним).

«Принципи до ухвали термінології базувалися на таких засадах, що перевагу давалося завжди термінам народним. Які своїм змістом та обсягом вкладеного в них поняття відповідали визначуваній речі чи процесові» [3, с. 8–9].

Спочатку українські терміни опрацьовували паралельно до російської, німецької чи ще якоїсь іншої мови. Здебільшого до кожного іноземного терміна намагалися дібрати національний відповідник, але якщо український термін збігався за звучанням з іноземним, то його залишали в реєстрі словника. Тому там опинилися такі технічні назви, як *труба*, *барaban*, *поїзд* (див. російські аналоги) чи *стьожка*, *мосяж*, *кітва* (див. польські відповідники). Якщо поняття мало різні назви на Правобережжі та Лівобережжі, то подавали обидві назви, наприклад: **валек** — *барок* (Л), *орчик* (П). Із запозичених надавали перевагу лише термінам міжнародним, до яких упорядники відносили: назви на пошану імені вчених: *гальванізм*, *дизель*, *кулон*, *вольт*, назви одиниць: *грам*, *метр*, *дина*; назви речовин: *дамаск*, *гума*, *кавчук*, а також загальнопоширені міжнародні терміни: *електрика*, *турбіна*, *мотор*, *радіо*. Деякі міжнародні терміни пропонували подавати ближче до мови-джерела: не *станція*, а *стація*, не *магніт*, а *магнет* тощо. Якщо ж терміни із греко-латинськими коренями мали українські відповідники, то їх пропонували впроваджувати в технічну мову, замість запозичених, наприклад: **ирригация** — *обводнення*, **контакт** — *дотик*, **фотометр** — *світломір* і под., бо національні відповідники давали уявлення про функції позначуваних предметів. «Коли на російський термін **пресс** дано назву *гніт*, на **фільтр** — *цідило*, на **вентиляцію** — *провітрювання*, на **кран** — *звід*, то тим самим Технічний відділ дбав тільки за те, щоб поширити й притягнути до наукової мови народні терміни на речі, що в процесі удосконалювання набули складніших форми, але в принципах своєї роботи не одійшли від первісної основи» [3, с. 10].

Упорядники словника намагалися позбутися так званих неправильно орієнтованих термінів, на зразок *кінська сила*, *сила струму*, *електрорушійна сила*, бо там мова йде зовсім не про силу, а про потужність.

На замовлення Укрголовнауки восени 1925 року електротехнічна секція взялася за укладання електротехнічного словника. Термін був досить коротким — 1,5–2 роки, тому видання вийшло дещо спрощеним й мало обсяг лише 13 друкованих аркушів. Однак і в ньому спостерігаємо творчий підхід упорядника й високі вимоги до українських відповідників (оскільки словник перекладного характеру). До багатозначного іноземного слова запропоновано кілька відповідників: новий відтінок значення — нове слово. Наприклад: **сопротивление** — *опір*, *опірниця*; **ванна** — *купіль*, *купільниця*. До окремих термінів подано синоніми: **кабельный** — *жильниковий*, *каблевий*; **кабельный завод** — *жильникарня*, *каблярня*.

Переносить автор і видову форму дієслів на похідні іменники: **преломление** — *заломлювання* (недок. форма), *заломлення* (докон. форма); **заземление** — *заземлювання* (недокон. форма), *заземлення* (докон. форма). У передмові також зазначено, що рукопис словника переглядав Технічний відділ, а також у Харкові проф. Потебня О. О., син видатного лінгвіста, який зробив свої слушні зауваження. А це означає, що секція спільними зусиллями прагнула «одностайної електротехнічної термінології, побудованої на ґрунті народної образної мови» [5, с. XII].

Укладаючи перекладні словники різних напрямків, упорядники зіткнулися із проблемою: у деяких вузькогалузевих словниках терміни на позначення одного й того самого поняття мали різні назви. Тому вирішили взятися за укладання загальнотехнічного словника, який би уніфікував такий різнобій. Таким чином завданням словника стало «подати найперше термінологію, спільну для різних технічних наук, а найголовніше для тих ділянок техніки, що мають більше поширення й застосування в промисловості країни» [3, с. 12]. Щоб допомогти користувачам, автори розширили зміст самого словника від суто термінологічного до словника фахової мови, який охопив не лише терміни, а й номени, професіоналізми, фахову фразеологію. Тому в українській частині міститься нерідко цілий синонімічний ряд, де на початку стоять терміни, а далі номени й професіоналізми. Не оминули Т. Садовський та І. Шелудько і загальнонаукових та загальнотехнічних термінів. На жаль, обсяг словника не дозволив використати усі українські матеріали, перевагу надали максимально оригінальній термінології.

Під час творенні термінів одного структурного типу укладачі словника намагалися дотримуватися однієї словотвірної моделі. Можливо, не всі новотвори були бездоганними, але пошук ішов у правильному напрямі. Зокрема до слова **завод** пропонувався синонім *виробня*, до слова **кінофабрика** — *кінарня*, аналогічно: **тютюнова фабрика** — *тютюнарня*, **автозавод** — *автомоблярня*, **взуттєва фабрика** — *взуттярня*, **вальцівний завод** — *вальцарня*, **меблева фабрика** — *меблярня*, **кабельний завод** — *жильникарня* тощо.

Для Івана Шелудька апріорним був погляд на дублетність термінів як імпульс термінологічного розвитку мови, через те він так широко впроваджував найуживаніші національні синоніми: *контакт* — *дотик*, *штепсель* — *притичка*, *абажур* — *дашок*, *тумба* — *бовванець*, *стовпчик*, *підставка*, *стовпець*, *ванна* — *купіль* і под. Часто у виборі національного відповідника спрацьовував принцип метафоричності, тобто подібності за зовнішніми чи функційними ознаками. Наприклад: *порскач* — бо порскає, *сочка* — подібна до сочевиці, *відпружник* — бо відпружує.

Не відкидаються й форми із суфіксом -к(а), якщо вони мали народну основу й не творилися від дієслів, наприклад: **гребень** — *гребінка*, **гранка** — *гранка*, **горка** — *гірка*, **горлышко** — *шийка*, віддієслівні аналоги не мали цього суфікса: **градуировка** — *поділкування*, **декатировка** — *пропарювання*, **засыпка** — *засипання*, **лепка** — *ліплення*.

Складені терміни не завжди перекладалися дослівно, порівняймо: **в шахматном порядке** — *шахівницею*, **по течению** — *за водою*, **антенна в виде беличьего колеса** — *антена кліткова*. Двочленні іменникові терміни російської мови могли мати по декілька українських відповідників: **крышка котла** — *покришка казанова*, *покришка на казан*, *покришка до казана*. Вибір залежав від контексту.

Словникові статті містили обов'язково наголос, форму родового відмінка однини (для іменників різних родів) чи множини (для множинних іменників). Невідмінювані іменники мали відповідні позначки.

У 1931 році вийшов «Практичний словник виробничої термінології» інженера І. Шелудька. «Щоб зробити словник компактним, основну увагу віддали тут словам широкого вжитку з кожної галузі, розраховуючи на робітника, техніка і тільки почасти на вузького спеціаліста. Терміни взято з видрукованих та виготовлених уже словників — комунального, загальнотехнічного, електротехнічного, механічного, мануфактурного, мірництва, будівельного, транспортного, керамічного, шкіряного, цукрового та гірничого. Крім того, понад 15% додано нових слів із тих розділів техніки, до яких ще не виготовлено словників. Відмінно проти попередніх словників у виробничому словнику

дотримано нового правопису, тоді як видані раніше словники вийшли за старим правописом...» [4, Переднє слово]. Однак, на думку упорядника, у ньому знайдено деякі влучні, оригінальні відповідники (приблизно 1%). Змінився й реєстр словника: тут подано лише однослівні терміни. У деяких зазначено авторство чи першоджерело. Так із загальнотехнічного словника узято такі авторські терміни: **балда** — *довбня залізна, молот*, **башмак** — 1) *черевик*, 2) *підкладень* (під рельсову рейку), 3) *поповзень* (для струмозбирання); 4) *заківка* (для сваи); **желонка** — *кибель, вибірниця*. Біля цих термінів стоїть позначка (ШС), тобто покликання на словник технічної термінології (загальний), укладений І. Шелудьком та Т. Садовським.

Автор уникає активних дісприкметникових форм, підбирає замість них суто прикметникові відповідники, наприклад: **греющий** — *грійний*, **отстающийся** — *залишковий*, **опрокидывающийся** — *перекидальний*, **размельивающий** — *розмельний* і под.

Унікає українська частина й відповідників із суфіксом **-щик**: **мочильщик** (*соломы*) *мочій*, **мраморщик** — *мармурник*, **муфельщик** — *муфельник*, **наборщик** — *набирач, складач, узірник*; **надзорщик** — *дозорець* тощо. Віддієслівні іменники із суфіксом **-к(а)** здебільшого замінювали на відповідники із суфіксом **-ння**: **засыпка** — *засипання, засип*; **перегрузка** — 1) (*грузим, кладью*) — *перевантага, перевантажування*; 2) (*силовая — машины*) *переобтяж, переобтяжування*; **перемотка** (*ниток, якорей*) — *перевивання, перемотування* і под. Винятком є хіба що форми невіддієслівного походження або такі, що позначають предмет: **зубатка** — *зубатка*, **защелка** — *засчокка*, **калька** — *калька*, **лебедка** — *катеринка*, **лунка** — *дучка*, **машинка** — *машинка*, **медянка** — *мідянка* і под.

До багатьох іншомовних термінів паралельно з іноземним аналогом часто-густо подано національний відповідник: **іллюмінатор** — *ілюмінатор, освітлювач*; **інжекція** — *інжекція, впорскування*; **іригатор** — *іригатор, обводнювач*; **коммутация** — *комутація, перемикання*, **мембрана** — *мембрана, тремтівка*.

«Словник гірничої термінології», укладений у співавторстві з інженером-геологом Павлом Василенком, який вийшов 1931 року, скористався добіркою термінів, зібраною академіком М. Хведоровим, геологом А. Строною, й термінологією маркшайдерської справи, виробленою на нараді в Дніпропетровську. Охопив фахову лексику 18 напрямів гірництва. У цій лексикографічній праці також є чимало авторських новотворів, які мають відповідну позначку в словнику. Серед них переважають відповідники до іншомовних слів, наприклад: **декантация** — *зливання*; **деклинатор** — *відхиломір*, **инклинатор, инклинометр** — *нахиломір, інклінатор* тощо.

Окремі терміни мають низку відповідників-синонімів, що пояснюється або уживанням фахового слова на позначення різних понять, або намаганням авторів запропонувати різні варіанти національних аналогів — на вибір користувача, порівняймо: **змеевик** — *скрутинець, серпентин, гадинець, зміїовик*, **известняк** — *вапняк, валянець, кальцит, вапняр, вапняний камінь*; **кирка** — *дзьобак, копаниця, клювак, мотика, дзьобань, дзюбок, кайло, сокиряка, оскард, чукан, кльош*; **нефть** — *нафта, на(е)хта, кип'ячка, олій ска(е)льний, китиця, олія земляна, текучка*.

Словник укладено алфавітно-гніздовим способом, де центральний термін — гіперонім — має біля себе низку гіпонімів. Наприклад, слово **руда** — *руда, крупець, крух, круш*, виступаючи гіперонімом, має такі гіпоніми: *р. агрономічна, р. бідна, р. убога, р. біла олив'яна, р. багата, р. бокситова, р. болотяна, р. важка, р. вкроплена, р. горохова, р. жовтувата, р. монетна* і т.п.

Перевагою цього словника над іншими полягає в тому, що в ньому є ще й українсько-російська частина. Своєрідний реверс.

Словники інженера Івана Шелудька виконані в кращих традиціях Інституту української наукової мови, у стінах якого укладачі словників-проектів намагалися виробити своєрідні схеми-моделі підбору національних відповідників до запозичених слів. Так, термінам на **-аці(я)** мали відповідати українські слова на **-нн(я)**, оскільки одні й другі позначають процес, наприклад: **фіксація** — *закріплення*, **аккумуляція** — *нагромадження*, **герметизація** — *ущільнення*, **окисляція** — *колювання*, **експлуатація** — *використання* і под. Запозиченим словам із суфіксом **-ер** пропонувалися українські відповідники на **-ач**: **абсорбер** — *вбирач*, **мікшер** — *змішувач*, **рекордер** — *звукозаписувач*,

скруббер — газопромивач, або з **-ник** (на позначення осіб): *контролер* — перевірник, *монтер* — установник, а іншомовні терміни на **-тор** перекладали іменниками на **-ач**: *детектор* — виявляч, *ежектор* — викидач, *редуктор* — знижувач, *рефлектор* — відбивач, *аккумулятор* — нагромаджувач, *комутатор* — перемикач, *з'єднувач*, *атенюатор* — послаблювач, *генератор* — витворювач, *дозатор* — вимірювач, *перфоратор* — діркувач тощо, або іменниками на **-ик, -ник**: *індикатор* — показчик, *показник*, *амортизатор* — гамівник, *вентилятор* — вітровик, *екстинктор* — вогнегасник. До слів на **-ій(а)** підбиралися відповідники на **-нн(я)**: *аномалія* — відхилення, *дисперсія* — розсіювання, *розщеплення*, *розсіювання*, *дифузія* — просякнення, *просякання*, *корозія* — ржавіння, *роз'їдання*.

Однак «загнати» усі терміни в такі схеми не вдавалося, бо, скажімо, іменники на **-аці(я)** могли мати й інші структурні відповідники: *сублімація* — вигін, *дистанція* — відстань, *авіація* — летунство, *автоматизація* — самочинність. Аналогічно й запозичені терміни з іншими суфіксами не всі вкладалися в запропоновані схеми, наприклад: *аналогія* — відповідність, *індустрія* — промисловість, *бустер* — вольтоподатник, *ексгаустер* — газопомпа. Що вже й казати про *апарат* — прилад, *пристрій*; *баланс* — рівновага; *вакуум* — порожня, *порожнява* тощо.

Оцінюючи словники Івана Шелудька з позицій ХХІ століття, можемо констатувати їх актуальність і сучасність. Останнім часом доводиться нерідко чути з екранів телебачення репліки про те, що українська мова нездатна передавати наукові поняття, бо «російською це виходить краще», що хтось не сприймає українських слів у науці й ще подібні закиди. Таким «філософам» хочемо нагадати, що наша мова належить до найкращих європейських мов, яка здатна передавати найтонші порухи душі й найскладніші наукові поняття. Ці люди просто не знають нашої наукової історії. Тому схвально, що сьогодні перевидаються словники «золотого десятиліття», які містили такі терміни, досліджується науково-лексикографічна спадщина Інституту української наукової мови, пропонує свої послуги діаспора. За словами І. Франка «*будущина корінням своїм завсіди стоїть в минул, ... пізнання тої минувшини значить те саме, що пізнання ґрунту і самого коріння теперішності й будущини*» (т. 46, кн. 1, с. 7).

Кожен, хто долучається до такої важливої справи як термінологія, обов'язково звертається до лексикографічної практики минулого й бере звідти безцінні зразки і моделі українських термінів, показує безмежне багатство української мови, її здатність обслуговувати різні галузі людської діяльності.

1. Василенко П. Словник гірничої термінології. — Х., 1931 / П. Василенко, І. Шелудько // *Із словникової спадщини*. — Вип. 6. — К., 2008. 2. Кочан І. Українське термінознавство 30-х років і місце в ньому інженера Івана Шелудька / І. Кочан // *Другий Міжнародний конгрес українців*. — Л., 1993. — С. 233–236. 3. Садовський Т., Шелудько І. Словник технічної термінології: Загальний (Проект) / Т. Садовський, І. Шелудько. — К., 1928. *Переднє слово*. — С. 8–9. 4. Шелудько І. М. *Практичний словник виробничої термінології* / І. М. Шелудько. — ДВОУ Держ. вид-во «Радянська школа», 1931. 5. Шелудько І. *Словник технічної термінології: Електротехніка (Проект)* / І. Шелудько. — К., 1928.